

10. Богучарова О. І. Синдром професійного вигорання серед українських медичних працівників та педагогів / О. І. Богучарова // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2003. – № 17–18. – С. 59–63.
11. Форманюк Т. В. Синдром «емоціонального сгорання» як показatelj професіональної дезадаптації учителя / Т. В. Форманюк // Вопр. психології. – 1994. – № 6. – С. 57–64.

Статтю подано до редколегії
23.01.2012 р.

УДК 37.013.42

Л. В. Рень – старший викладач кафедри соціальної педагогіки Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка

Дефініційна визначеність як теоретико-методологічне підґрунтя профілактичної роботи з дітьми вулиці

*Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки
ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка*

Стаття присвячена науково-теоретичному аналізу дефініції «діти вулиці». Виявлено підходи до трактування поняття, запропоновано авторське визначення цього феномену.

Ключові слова: діти вулиці, дитяча бездоглядність, безпритульність, девіантна поведінка, діти групи ризику.

Рень Л. В. Дефиниционная определённость как теоретико-методологическая основа профилактической работы с детьми улицы. Стаття посвящена научно-теоретическому анализу дефиниции «дети улицы». Виявлені підходи к трактовке понятия, предложено авторское определение данного феномена.

Ключевые слова: дети улицы, детская безнадзорность, беспризорность, девиантное поведение, дети группы риска.

Ren' L. V. The Definition Precision as Theoretical and Methodological Basis of Prophylactic Work with the Street Children. The article is devoted to the theoretical and methodological analysis the definition of «street children». The approaches to concept's interpretation were found out, the author's definition of this phenomenon was offered.

Key words: street children, children's neglect, homelessness, deviant behavior, children of risk group.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний стан політичного, соціально-економічного розвитку України можна охарактеризувати як нестабільний, кризовий. Безумовно, його наслідки деструктивно впливають на все суспільство, а особливо на підростаюче покоління. В умовах деформації інституту сім'ї, що характеризується зростанням агресивності, жорстокого поводження з дітьми, фактами відчуження їх від сім'ї, порушенням стосунків батьків та дітей, підростаюче покоління є надзвичайно незахищеним і вразливим.

Наразі в нашій державі не існує єдиного усталеного визначення щодо тих неповнолітніх, які не забезпечені належним сімейним вихованням і проводять значну частину часу чи проживають на вулиці. У психолого-педагогічних, соціологічних дослідженнях, у практиці діяльності соціальних служб, органів і спеціальних установ для дітей уживаються такі терміни, як «бездоглядні діти», «безпритульні діти», «бездомні», «діти, позбавлені батьківського піклування», «соціальні сироти», «неповнолітні групи ризику», «неприкаяні діти», «покинуті», «діти без сім'ї», «діти в скруті», «діти кризових категорій» та ін. Цими поняттями науковці й практики характеризують таких неповнолітніх, які є певним проявом соціально небезпечного явища, що отримало назву «діти вулиці».

Слід зазначити, що відсутність чіткого визначення поняття фактично унеможливило розробку дієвої системи профілактичної роботи на державному рівні. Вирішення проблеми термінологічної узгодженості є особливо необхідним на сучасному етапі розвитку суспільства, коли все більшої

актуальності набувають питання підвищення соціально-правового захисту дітей та виділення ювенальної юстиції в окремий правовий інститут.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Дослідженню феномену «діти вулиці» присвячено праці вітчизняних (Т. Алексеєнко, О. Безпалько, Р. Вайнола, Л. Завацька, Л. Кальченко, А. Капська, О. Карпенко, В. Оржеховська, І. Пеша й ін.) і зарубіжних (С. Бенітез, Ю. Клейберг, А. Прялухіна, Л. Мардахаєв, О. Селіванова, Є. Слуцький, І. Тарханова та ін.) науковців. Однак актуальність означеної проблеми й відсутність термінологічної узгодженості зумовлюють потребу в її подальшому вивченні. Зважаючи на це, метою нашої статті є виявлення сутності соціального феномену «діти вулиці» на основі аналізу дефініцій і наявних підходів до трактування цього поняття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивчення соціально-педагогічних джерел показало, що наразі відсутня універсальна концепція щодо поняття «діти вулиці». Тому «діти вулиці» розглядаються як неструктурований об'єкт: до нього належать діти, які залишилися без батьківської опіки й визначеного місця проживання; діти, які мають сім'ю, але тимчасово втратили з нею зв'язок; мають дім і сім'ю, але перебувають упродовж дня на вулиці; схильні до бродяжництва та інших видів асоціальної поведінки [11, 377]. Як правило, це явище пов'язують із дитячими правопорушеннями, злочинністю, алкоголізмом, наркоманією та проституцією неповнолітніх.

Проблема вуличних дітей викликала багато дискусій серед науковців у всьому світі, що було підсумовано С. Бенітез у роботі «The State of the World's Street Children: Violence»: «Поняття діти вулиці все більше визнається соціологами та антропологами, тому може вважатися соціальною категорією, яка насправді не є чітко визначеною, гомогенною популяцією або явищем. До дітей вулиці відносять тих, котрі мають різні характеристики та життєві обставини, тому політикам й особам, які надають послуги, важко описати цих дітей і визначити цілі в роботі з ними. Під поняттям «вуличні діти» мають на увазі дівчат та хлопців різного віку, які живуть і працюють у публічних місцях, що спостерігається у більшості мегаполісів» [15, 8].

Існування проблеми вуличних дітей визнається на міжнародному рівні. Теоретики й практики, уживаючи поняття «діти вулиці», звертаються до його трактування міжнародними організаціями, місією яких є допомога нужденним дітям. Так, згідно з визначенням, закріпленим у Конституції європейської мережі з роботи із вуличними дітьми, це діти та підлітки віком до 18 років, які проживають чи не проживають із сім'єю, більшість часу проводять на вулиці, живуть на вулиці й вулиця здійснює помітний вплив на їхній спосіб життя.

Групою неурядових організацій для дітей вулиць (Inter-NGO Programme for Street Children and Street Youth) запропоновано таке визначення: «вулична дитина» – це будь-який неповнолітній, для якого вулиця (у широкому значенні слова, що включає незайняте житло, незаселені землі та ін.) стала його звичайним середовищем, а також той, хто не має достатнього захисту й контролю з боку дорослих [2, 3]. Однак це визначення аж ніяк не охоплює велику кількість дітей, які з різних причин опинилися на вулиці й перебувають там більшу частину дня, але живуть удома з батьками або іншими родичами.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) [15, 65] називає дві основні групи дітей, яких можна віднести до дітей вулиці:

– *перша* – діти, які працюють на вулиці (street working children). У деяких джерелах назва цієї групи перекладається як «діти на вулицях» (children on the streets). Вони проводять більшу частину дня на вулиці, заробляючи гроші, а на ніч повертаються додому. У цих дітей не зруйновано зв'язок із сім'єю, у деяких випадках вони продовжують відвідувати школу. Слід зазначити, що проблема дитячої праці досить актуальна для нашого суспільства, тому що діти-працівники зазвичай не мають доступу до базової шкільної освіти, нормальної соціальної інтеграції, особистого розвитку й емоційної підтримки своєї родини. Діти, яких використовують для трудової та сексуальної експлуатації, мають психологічні, моральні й фізичні травми [7, 164–165];

– *друга* – діти, які живуть на вулиці (street living children). У деяких джерелах назва цієї групи перекладається як «діти вулиць» чи «вуличні діти» (children of the streets). У більшості випадків вони мало контактують зі своїми сім'ями, проводять весь свій час далеко від них або не мають їх узагалі.

Окремо виділяють групу дітей, котрі живуть на вулиці разом зі своїми сім'ями (street-family children). Зазвичай їх не відносять до власне вуличних дітей.

Останнім часом у практиці діяльності ЮНІСЕФ часто можна побачити поєднання перших двох дефініцій – «діти, які живуть або працюють на вулиці», що знайшло відображення в національних звітах України [6, 112] та в практиці діяльності міжнародних організацій [3, 11]. Водночас набуло розповсюдження поняття «працюючі діти вулиці», яке зафіксовано в Міжнародній програмі щодо викоринення найгірших форм дитячої праці. Перевагою цього терміна є не лише те, що він розкриває дитячу працю як індикатор нової проблеми, а й те, що зберігає попереднє соціальне навантаження. Термін «працюючі діти вулиці» висвітлює суть проблеми дитячої праці, локалізує її, підкреслюючи вуличний, іншими словами – неформальний, характер праці дітей [9, 12].

Як свідчать результати аналізу сутності поняття «діти вулиці», його зміст ще перебуває в стані формування як у міжнародній практиці загалом, так і в дослідженнях науковців кожної окремої країни. Передусім, це пов'язано зі специфікою такого контингенту дітей у конкретній країні чи регіоні. Хоча в більшості випадків до категорії «діти вулиці» відносять дітей, життєдіяльність яких визначається умовами вулиці.

Трактування поняття «діти вулиці» українськими науковцями представлене в словниках-довідниках із соціальної педагогіки, де визначається, що діти вулиці – це «діти, які за законом не визнані як такі, що позбавлені батьківського піклування, але фактично можуть бути визнані сиротами, оскільки батьки з певних причин не займаються їхнім вихованням» [10, 72;]; «категорія дітей, яким батьки приділяють недостатньо уваги й піклування, у результаті чого вони живуть або проводять основний час на вулиці та виховуються за законами вулиці» [12, 138].

Теоретичний аналіз типологій дітей вулиці, запропонованих науковцями (А. Капською, Н. Комаровою, Н. Максимовою, В. Москвичовим, Л. Мардахаєвим, Г. Кудрявцевою, Ф. Мустаєвою, Г. Орловою, А. Суровцевою), а також їх наявна характеристика (згідно з результатами Державної доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2003 р.) дають підставу стверджувати, що до цієї категорії відносять, насамперед, бездоглядних та безпритульних дітей.

В основі визначень дитячої бездоглядності та безпритульності лежить обмежена соціалізація в основних соціальних інституціях, послаблення соціального контролю за виконанням норм поведінки й відсутність цілеспрямованого процесу виховання особистості. Безперечно, між бездоглядністю та безпритульністю існує міцний зв'язок, оскільки бездоглядність є підґрунтям для безпритульності як більш ускладненого рівня дезадаптації [1]. Відповідно, усі безпритульні діти є бездоглядними. Варто погодитися із П. Люблінським [4], який ще у 20-ті рр. ХХ ст. визначив безпритульність як хворобу, яка проходить у своєму розвитку кілька стадій. Початковою фазою цієї соціальної хвороби є бездоглядність, а кінцевою, що перебуває на межі незворотності, стає безпритульність, що визначає становище неповнолітнього, його своєрідний соціальний статус, якого він набуває або за власним бажанням, або через певні життєві обставини. Із двох окреслених фаз головну роль відіграє бездоглядність, що означає відсутність контролю з боку батьків чи осіб, які їх замінюють, та формування на основі цього емоційного відчуження в дитини від дорослих.

Як стверджує А. Гоголева [1, 16], визначити термін трансформації бездоглядності в безпритульність практично неможливо. Бездоглядність, що деформується відсутністю умов соціалізації та виховання в сім'ї, спотворює процес ідентифікації та формування «Я» дитини, ускладнюючи процес засвоєння нею соціально схвалюваних норм і цінностей. Отже, безпритульник суттєво відрізняється від бездоглядної дитини, хоча спільним для них є не лише ситуація в сім'ї та школі, а й спосіб вирішення конфліктів, що проявляється в самовільних виходах на вулицю, утечах із дому або виховних закладів.

Аналіз дефініцій з означеної проблеми дає підставу констатувати, що в сучасних наукових розвідках продовжується дискусія про природу соціального феномену «діти вулиці». Так, Є. Холостова вважає його більш широким, ніж «бездоглядні» та «безпритульні діти». До категорії «вуличних дітей» належать ті, хто тільки починає свою девіантну «кар'єру», але поки що не може вважатися бездоглядною чи безпритульною дитиною; ті, кого приваблює нове середовище існування – вулична субкультура [14, 57–58].

Згідно з іншим поглядом, представленим у Державній доповіді про становище дітей в Україні [8, 14], поняття «бездоглядна дитина» може виходити за межі поняття «діти вулиці», коли йдеться про дитину, яка позбавлена уваги та догляду батьків, але не віддає перевагу вуличному середовищу. Такі діти можуть бути схильними до девіантної поведінки, мати шкідливі звички чи відчувати самотність,

комплекс неповноцінності, незадоволення власним життям тощо. Однак подібна ситуація виховання та розвитку дитини, на нашу думку, є потенційно небезпечною, оскільки спонукає її до пошуку референтної групи, яку, як правило, вона знаходить у вуличному середовищі.

Л. Мардахаєв акцентує увагу на тому, що діти вулиці – це діти, яким не виповнилося 18 років, результат виховання яких визначений вулицею; діти, які живуть на вулиці й для яких вона є рідною домівкою [5, 164].

Проте О. Сирцев, у результаті проведеного ним науково-теоретичного та емпіричного дослідження, зробив висновок, що не існує такої категорії дітей, як вуличні. Поняття «діти вулиці» має право на життя як метафора, фігура мови. Натомість він пропонує вживати поняття «важко-виховувані» чи «діти з мікросоціальною занедбаністю» [13].

Здійснений аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми дослідження дав змогу виокремити основні підходи до тлумачення феномену «діти вулиці». Так, у межах педагогічного підходу діти вулиці розглядаються як бездоглядні, тобто такі, за якими не здійснюються нагляд та контроль (В. Татенко, Т. Титаренко); діти з «ускладненою поведінкою» (Н. Щуркова), важковиховувані діти (Н. Дідусь, В. Степанов).

Відповідно до психологічного підходу, діти вулиці розглядаються як соціально дезадаптовані (Б. Алмазов, Л. Грищенко, Н. Максимова, Є. Холостова); як представники неформальних груп (І. Башкатов, Ф. Мустаєва).

Якщо говорити про юридичний підхід, то він пов'язаний із трактуванням досліджуваної категорії дітей у нормативно-правовому полі, визначенням їх соціально-правового статусу. Згідно із чинним законодавством, соціально-правовим статусом дитини, яка потрапляє до державної системи опіки із сім'ї, вулиці, може бути «дитина-сирота» чи «дитина, позбавлена батьківського піклування». Поняття «безпритульні діти» належить до категорії «діти, позбавлені батьківського піклування» (Закон України «Про охорону дитинства»).

Соціально-педагогічний підхід, зі свого боку, дає підставу розглядати дітей вулиці як категорію дітей групи ризику, причому ризику як для самої дитини, так і для суспільства загалом (Т. Алексєєнко, Л. Оліференко, С. Титова, Т. Шульга); як соціальних сиріт (О. Безпалько, Л. Волинець, О. Коваленко, Н. Комарова, Л. Мардахаєв, В. Оржеховська, Н. Павлик, І. Пеша, Л. Шипіцина); як соціально-педагогічно занедбаних дітей (В. Нікітін, Р. Овчарова); дітей із мікросоціально-педагогічною занедбаністю (І. Мамайчук).

Про рух та розвиток соціально-педагогічної науки стосовно розв'язання проблеми вуличних дітей свідчить наявність чималої кількості термінів, якими позначають це явище, а також характерні відмінності в підходах до їх тлумачення. Водночас невизначеність поняття «діти вулиці», його багатозначність не дають можливості структурувати об'єкт, вивчити його різноманітні прояви та виробити стратегію попередження й подолання цього явища.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, результати дослідження проблеми «діти вулиці» в науково-педагогічній літературі дають право стверджувати, що, по-перше, їх розглядають як неповнолітніх, які перебувають на вулиці й позбавлені необхідних умов для виживання та розвитку, що спонукає дослідників до наукових пошуків щодо організації соціально-педагогічної роботи в середовищі вулиці; по-друге – як категорію дітей, наділених певними рисами особистості, відповідно до чого дослідники використовують це поняття для характеристики специфічної групи дітей, які перебувають у школах-інтернатах, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу. Дітям вулиці властиві такі риси, як тривожність, невпевненість у собі, агресивність, істеричність, схильність до шкідливих звичок та ін. Уживання поняття «діти вулиці» в такому контексті має, передусім, соціально-педагогічне та психологічне значення.

У результаті проведеного науково-теоретичного аналізу ми робимо висновок, що діти вулиці – це неповнолітні, які через певні причини перебувають у складній соціальній ситуації, головною ознакою якої є неодноразове перебування на вулиці впродовж значної частини доби (чи впродовж днів, тижнів, місяців) без позитивного соціалізуючого впливу дорослих, що супроводжується загрозою для життя та здоров'я цих дітей. При цьому слід ураховувати перехід відсутності батьківського нагляду та емоційного зв'язку з батьками чи особами, які їх замінюють (бездоглядність), у відмежування дитини від сім'ї взагалі (безпритульність), що супроводжується проявом девіантної поведінки. Відповідно, при розробці стратегії профілактичної роботи слід оперувати поняттями «бездоглядність» та «безпритульність» як такими, що відображають процес (процесуальний бік) перетворення дитини на «вуличну», та «девіантна поведінка», чим визначається зміст

(змістовий бік) явища. Причому безпритульність і бездоглядність – це соціальний стан дитини, а девіантна поведінка – його характеристика.

Список використаної літератури

1. Гоголева А. В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты / Гоголева А. В. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 464 с.
2. Дети улицы. Что нужно знать для успешного управления проектом. Разработано ChildHope (Великобритания). – ЮНИСЕФ, 2000. – 36 с.
3. Звіт «Діти й молодь, які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні». – К. : ТОВ «Видавничий дім «КАЛИТА»», 2006. – 231 с.
4. Любинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте / Любинский П. И. – М. : [б. и.], 1923.
5. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : [учебник] / Мардахаев Л. В. – М. : Гардарики, 2005. – 269 с.
6. Національний звіт «Зведена III та IV періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини» (2002–2006 рр.) [Електронний ресурс]. – К., 2008. – Режим доступу : <http://www.ditu.gov.ua/userfile/1707.pdf>
7. Петрочко Ж. В. Основи соціально-правового захисту особистості : [навч. посіб. для студ. спец. 6.010105 «Соціальна педагогіка» денної та заочної форми навчання] / Петрочко Ж. В. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. – 320 с.
8. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей: тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року / [кер. авт. кол. Ж. В. Петрочко, О. О. Яременко]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 240 с.
9. Психолого-педагогічна реабілітація «дітей вулиці» / [за ред. І. І. Цушка]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 292 с.
10. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / [за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової]. – К. : ІЗМН, 2000. – 260 с.
11. Соціальна педагогіка : підручник / [за ред. А. Й. Капської]. – [4-е вид.]. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 488 с.
12. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко]. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.
13. Сырцев А. Дети улицы – метафора, синдром бродяжничества или группа риска [Электронный ресурс] / А. Сырцев. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/publ/info/636>
14. Холостова Е. И. Социальная работа с дезадаптированными детьми : [учеб. пособие] / Е. И. Холостова – [2-е изд.]. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2008. – 280 с.
15. State of the World's Street Children : Violence [Electronic resource]. – Consortium for street children (UK), London, 2007, 95 p. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.crin.org/docs/street.pdf>

Статтю подано до редколегії
07.02.2012 р.

УДК 343.224.1:37.03

В. М. Стужук – здобувач наукового ступеня Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Особливості уявлень неповнолітніх злочинців про власну життєву перспективу

Роботу виконано в Інституті соціальної та політичної психології НАПНУ, м. Київ

У статті розглянуто соціально-психологічні передумови протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників. Проаналізовано висловлювання, міркування, погляди злочинців стосовно життя після звільнення з місць позбавлення волі. Описано особливості уявлень цього специфічного контингенту щодо власної життєвої перспективи.

Ключові слова: життєва перспектива, ресоціалізація, злочин, референтна група, протиправна поведінка.